

«Історія української літератури» Михайла Грушевського — етап у розвитку наукового літературознавства

Мабуть, у світовій практиці не знайдемо долі, аналогічної долі як самого Михайла Сергійовича Грушевського, так і його творчості, у тому числі й «Історії української літератури».

Автор понад двох тисяч праць, талановитий професор-педагог, видатний історик, дослідник літератури та інших видів мистецтва, письменник, перекладач, етнограф, соціолог, публіцист, лідер впливових в Україні демократичних партій і перший президент Української Республіки, керівник славнозвісного Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства в Києві та «Літературно-наукового вісника», газет, журналів, один з фундаторів Української Академії наук, автор десяти томної «Історії України-Руси» та історії запорізького козацтва — Михайло Грушевський на ниві освіти, науки, культури, громадсько-державної діяльності дістав не лише загальнонаціональне, а й міжнародне визнання.

1926 рік став часом незнаного доти в Україні триумфу видатної людини: на адресу академіка М. С. Грушевського, коли відзначався його 60-річний ювілей, надійшли тисячі вітальних телеграм чи не з усіх областей, районів, міст, а то й сіл України, з наукових центрів республік колишнього СРСР, від найвидатніших вчених, академій, університетів, асоціацій істориків Амстердама і Белграда, Берліна і Бухареста, Кембріджа і Едінбурга, Граца і Лондона, Осло, Оксфорда, Парижа...

Наукова громадськість вітала не лише Грушевського-історика, а й Грушевського — дослідника словесності. «Ваша історія України,— зазначав президент Української АН В. І. Липський,— це величезна праця, складена оригінально, з використанням сили різних джерел, багатьох першоджерел, це повна, наукова й докладна Історія нашої землі, починаючи від майже легендарних часів. Тепер, коли вона вже є, навіть трудно собі уявити, як без неї можна бу-

ло жити. Як історик — Ви стали відомі не тільки в межах України, не тільки в межах нашого Союзу, але й далеко за кордоном. Якби навіть у Вас була одна ця праця, то й тоді б вона була вічним нерукотворним пам'ятником. А коли до цього додати Історію українського письменства і цілу низку етнографічних та інших праць, то буде ясно, що в особі академіка Грушевського ми маємо найкращого знавця України й одного з найвидатніших її синів» (Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. К., 1928, с. 86). В унісон з цим звучали й слова львівського академіка К. Й. Студинського: «Ви своїм бистрим оком заглянули глибоко в духовні скарби українського народу, в його минуле, і своїми працями літературними й філологічними поклали підвалини під цю будівлю, і вершком Вашої праці є Історія української літератури» (там же).

Здалося, створювалися умови для нового злету творчості великого вченого й громадянина. І М. С. Грушевський розгортає воістину титанічну діяльність дослідника й організатора науки. Його обирають академіком республіканської і всесоюзної АН. Він започатковує низку історико-дослідницьких центрів. Завдяки його працям та піклуванню в Україні формуються вчені нового типу — М. Кордуба, С. Томашівський, В. Герасимчук, С. Рудницький, І. Джиджора, О. Терлецький, Б. Барвінський, І. Кревецький, І. Крип'якевич, М. Чубатий, Б. Бучинський К. Антипович, О. Баранович, І. Мандзюк, О. Степанишина, С. Шамрай, В. Юркевич та ін.

Та ще тоді — в дні ювілею — в сонячні барви веселки було вплетено й чорні стрічки. Щойно почалася українізація, набуло зримих рис національне й духовне відродження в республіці, розгорнули свої могутні крила А. Кримський і С. Єфремов, Д. Яворницький і Д. Багалій, М. Кравчук і О. Богомолець, П. Тичина і М. Куліш, А. Бучма і О. Довженко, Л. Курбас і М. Бойчук, Ю. Яновський і М. Хвильовий, як над сьєвом неопалимої купини нависла хмара сталінсько-кагановицького терору.

Грушевського оголошують речником буржуазного націоналізму й антирадянізму, творцем теорії безбуржуазності й безкласовості української нації та культури, а праці вченого світової слави — антинауковими загалом й антиісторичними зокрема.

Аргументовану спробу показати справжній зміст діяльності та творчості, масштаби внеску М. Грушевського в історію філологічної науки робить у передмові до репринтного перевидання його «Історії української літератури» (Нью-Йорк, 1959) директор Слов'янського Інституту Гей-

дельберзького університету професор Д. Чижевський. Праця М. Грушевського, наголошує він,— це синтез здобутків не лише української науки і не лише одного напрямку її. До того ж, «володіння різними методами не вичерпує ще наукової характеристики твору Грушевського. Його основна та важлива риса є також її, сказати б, „європейськість“! Як і в своїй „Історії України-Руси“, Грушевський і в „Історії української літератури“ є вчений європейський,— обізнаний з європейською літературою, що для дослідження на полі української літератури та фольклору є необхідною передумовою» (с. III). Це не значить, зауважував відомий філолог і філософ, «що ми і зараз мусимо прийняти усі твердження Грушевського за безсумнівні. Але навіть ті його твердження, яких сучасний дослідник вже не може поділяти, ведуть науку далі, бо усі вони побудовані на фактичному матеріалі і їх перевірка вимагає такого самого знання цього матеріалу й веде нас не до легковажних припущень та гіпотез, а до поширення та поглиблення нашого знання» (там же). Автор передмови робив актуальний і переконливий висновок: «Найліпшим вшануванням пам'яті великого знавця української політичної та духовної спадщини має бути не лише засвоєння нашими сучасниками його думок, але й продовження його дослідчої праці» (с. XI).

То були слушні міркування. Та в радянській Україні їм не судилося втілитися в наукову практику, бо хрущовський бунт скоро був знейтралізований керманичами імперсько-тоталітарного режиму, а науку поставлено в ще більшу залежність від ідеології та українофобської політики. Якщо в «Философском энциклопедическом словаре» 1983 року М. Грушевський ще традиційно не згадується, то в «Советском энциклопедическом словаре» (Москва), виданому навіть 1987 року (!), він представлений так: «укр. историк, акад. АН СССР (1929). В 1917—18 пред. конгресс. Центр. рады. С 1919 эмигрант, сменовеховец, в 1924 вернулся в СССР. Осн. тр. «История Украины-Руси» (10 тт. ...) написан с националистич. позиций» (с. 349). Дивна «діалектика», що поєднує повернення «контрреволюціонера-зміновіхівця» з обранням його (за умов сталінізму!) академіком АН СРСР.

Безсмертна воля до життя української нації тепер надала сили повернутися до життя й творчості М. С. Грушевського. Окремим виданням вийшла «Ілюстрована історія України» (1990); у багатьох журналах («Дзвін», «Вітчизна», «Київ») друкуються уривки чи цілі його праці з історії українського козацтва, дослідження з питань мови,

літератури, соціології, української державності (Універсали Центральної Ради, керованої М. Грушевським); археологічна комісія АН України почала видання десятитомної «Історії України-Руси».

Фенікс таки відроджується з попелу забуття й пекла дискредитації.

М. Грушевський заспівом до «Історії української літератури» зробив посвяту: «Українському народові показати себе таким же сильним в ділі, яким показав у слові».

У ранній період своєї творчості вчений досліджував буття прапредків, коли вони мали могутню державу і тому різні верстви міста і села мусили виборювати передусім соціальні права та внутрішні свободи. Коли ж об'єктом аналізу став час польсько-литовської та турецько-татарської експансії, а потім — час створення козацької республіки, за яким з вини російського царизму настала пора занепаду Гетьманщини,— на перший план вийшла проблема свободи й незалежності зовнішньої, загальнонаціональної, а тим самим і ролі власної держави.

Безумовною заслугою автора «Історії України-Руси» та історії Запорізького козацтва стало те, що він переконливо показав роль як різних верств народних мас та нації як цілісного організму (доба Хмельниччини), так і виразників їх інтересів періоду боротьби за збереження автономії і держави. Так, абсолютно недвозначною була оцінка М. Грушевським не тільки доби Хмельницького, а й діянь та ролі таких гетьманів, як П. Дорошенко, П. Сагайдачний, І. Виговський, І. Мазепа. Про останніх у праці 1909 р. «Виговський і Мазепа» (Літературно-науковий вісник. 1909. Кн. 46. С. 41) М. Грушевський писав: оцінка цих державних діячів, як і доля, неоднозначні, «але одно зостається фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один, так і другий, при своїх індивідуальних відмінах, при різній тактиці в засобах і способах, в деталях своїх планів, були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко було пройняте все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу, вся інтелігенція їх часів. Їх діло, таким чином, не було ні в яким разі особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою. Вони виступили із здійсненням того, що було постулатом всієї суспільності».

Це засвідчує, що М. Грушевський не тільки не протиставляв народ і державу, соціальні і національні інтереси, внутрішню й зовнішню свободу, минуле, сучасне й майбутнє нації, найширшого плану інтереси усіх верств суспільства, а навпаки — вимагав розглядати їх тільки в єдності. Так само не лише диференційовано, а й у єдності

вимагав він розглядати й інтереси «верхів» та «низів» нації. І хоча його звинувачували в служінні панівним, буржуазним верствам та ідеям, насправді симпатії вченого були скоріше протилежними — демократичними, що й виявилось з усією очевидністю в час діяльності його на посту президента УНР. А коли історик писав про безбуржуазність української нації, то мав на увазі не те, що в її надрах не було панівних, експлуатуючих верств, а те, що на певному етапі розвитку верхівка — старшина корінної нації — зраджувала її і переходила (як те бувало і в інших поневолених націях) служити режимам чужих — поневолюючих вітчизну — держав. Тому особливій сили та влади набували представники колонізаторів. За цих умов корінна нація лишалася без проводу («елітних» верств, до яких належала не тільки буржуазія, а й інтелігенція, дворянство), отже — неповною (нетиповою).

Ще більшої ваги набула розроблена М. Грушевським концепція безперервності й цілісності історичного розвитку української нації.

Лише з урахуванням зазначеного зрозуміємо вагу найголовнішого здобутку М. Грушевського — його концепції історії України-Руси як цілісного процесу розвитку української нації від появи етносу русів на території України до стану й проблем буття української нації в ХХ ст. Щоправда, і ця схема вченого часом піддавалася коли не критиці, то різного роду «уточненням». Але в науці справедливо визнана оптимальною оцінка Д. Багалія, який писав: М. Грушевський є найзаслуженіший історик України, бо його «Історія України-Руси» стала першою монументальною працею синтетичного характеру, побудованою за оригінальною схемою, що відповідала вимогам європейської методології й не лише підводила підсумки усїєї попередньої української історіографії, а й визначала її перспективи та принципи розвитку. «Я властиво визнаю схему М. С. Грушевського, — зауважував Багалій в «Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті», — за правильну і з теоретичного, і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям протягом більш ніж тисячоліття, здобув собі з великими труднощами свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охоронити та нею користуватися, утворив за цей час націю...», чим підтвердив не лише свою етнічну самобутність, а й державність волі.

У цьому суть.

Для багатьох українці були лише плем'ям з «недержавною» історією, культурою, мовою, психологією, філософією. І не лише історик М. Погодін у ХІХ ст., а й філософи

П. Струве, Г. Федотов на початку та П. Сорокін, О. Солженіцин у другій половині ХХ ст. незмінно твердять: українці (точніше — «малороси») — це лише обласна гілка Росії, яка і повинна лишатися в її тілі та керуватися «аксіомою»: «Для малороссов, или украинцев... эта формула „сознание должно быть одновременно великорусским, русским и российским“.— П. К.) получит следующий вид: малорусское, русское, российское» (О России и русской философской культуре. М., 1990. С. 457).

М. Грушевський перевів історію з ідеологічно-політичної площини в наукову. Це й допомогло йому побачити і спільне в долі трьох східнослов'янських народів (українського, білоруського, російського), і специфічне, зокрема — і окремішність їх як племен ще в часи Київської Русі, що зазначав навіть автор «Повісті врем'яних літ», і самодостатність характеру кожного з них, і багатівікову філософсько-психологічну та культурну суверенність.

На цій основі М. Грушевський рішуче відкинув версії українофобів про початок історії української нації лише з XIV—XV ст. і висунув теорію, згідно з якою основи не лише цієї нації (народу), а й її держави виявлені не тільки в епоху Київської Русі, а й раніше. При цьому він не без підстав вважав, що коріння цієї теорії проростає в свідомості й науці ще епохи Гетьманщини, а більш-менш оформлене вираження вона знайшла вже в працях його попередників. Про це в статті, присвяченій пам'яті першого ректора Київського університету М. Максимовича, М. Грушевський писав: «Коли я... брав сміливість договорювати ці тези до останнього слова, протиставляючи віками усвяченій російській схемі Східного Слов'янства — московсько-династичній — схему, подиктовану реальними взаємовідносинами східнослов'янських народностей; коли я трактував київську добу як стару добу української історії і дозволив собі називати Ярославів і Мономахів українськими князями, накликаючи гнів, глузування й доноси хранителів казенного православія, самодержавія і народності, перед котрими мусив застыбувати на всі гудзики свій віцмундир наш старий ректор,— я тільки назвав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор і після нього розвивали великі продовжувачі його діла — Костомаров, Антонович, Драгоманов» (*Грушевський М. «Малороссийские песни Максимовича» і століття української наукової праці.* К., 1927. С. 5—6).

Не менш важливо, що, вважаючи рушійною силою історичного процесу етнос (українську націю), М. Грушевський в органічний зв'язок з ним поставив не тільки держа-

ву, а й інші фактори буття та свідомості, характеру й долі нації. Про це в праці «Звичайна схема „руської історії“» (Вибрані твори. Нью-Йорк, 1960) він писав так: «В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важний, але поруч нього існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним... Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій — ці впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну роль попри факторах економічних, культурних, національних». Що й свідчить: коли втрачається держава, але існує етнос з усіма чинниками його економічного, культурного, національного розвитку, державність народу може бути повернута; коли ж гинуть фактори етнічного існування, — гине нація, а внаслідок цього стає неможливою й національна держава.

З огляду на все те, М. Грушевський упродовж десятироків і приділяє дедалі більшу увагу проблемам не тільки соціально-економічним та політичним, а й культурним, мистецько-психологічним, діяльності громадських рухів і партій. А з початку ХХ ст. він неодноразово виступає зі статтями, в яких на питання «чого ж хочуть українці?» відповідає: повноцінної політичної, соціально-економічної, культурно-мистецької суверенності, яку може забезпечити й гарантувати лише повноцінна державність нації. На цій позиції і сходяться в цілісність Грушевський-історик з Грушевським — державним діячем та істориком й ідеологом культури, літератури, мови. А все, зроблене ним, і зумовлює щонайвищу оцінку його праці як вітчизняними, так і зарубіжними вченими.

Тож тільки з урахуванням шляху формування та наукового методу Грушевського як історика ми й можемо розглядати спадщину Грушевського-літературознавця.

Паралелізм його історичних та літературно-мистецьких інтересів і студій розпочинається на студентській лаві Київського університету. Саме тоді головну увагу Грушевський приділяє досвіді світової й вітчизняної історії, формуванню методу та виробленню дійсно наукової методології дослідження. Внаслідок цього він оволодіває синтезом наук від Геродота до вчених Європи, Азії найновішого часу і особливо — вітчизняних традицій, оскільки, на його дум-

ку, за найзначнішими здобутками української науки маємо бачити літописців Київської Русі і Києво-Могилянської академії, «тіні великих фундаторів української культури й науки — Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова...» Бо саме під їхнім впливом формувалися не лише наукові принципи, а й світогляд, політичні, соціальні, національні, морально-етичні ідеали вченого.

Характер розвитку дійсності початку ХХ століття ще більше загострює увагу до Слова.

М. Грушевський стає свідком посилення боротьби студентів, громадськості Львова за перетворення Львівського університету в центр української національної освіти, науки, культури й активно підтримує її. І це зрозуміло. На тритисячному мітингу студентів 8 жовтня 1901 року, в якому брав участь і М. Грушевський, було прийнято відозву (опубліковану згодом у часописі «Діло» за 3 грудня 1901 року), в якій майбутніми медиками, юристами, філософами, представниками інших гуманітарних та природничих наук зазначалося: «І час великий настав. На жертвенник долі твоєї [народе] кинули сини твої велике слово. І слово це палає смолоскипом, слово це дрижить розгуком великого дзвона і лине до тебе могоче і віщує великі дні, що грядуть. Це слово дітей твоїх, що йдуть за твою долю в бій, йдуть, як сонні твої ходили шукати правди, волю добути, тобі, народе! Це дні вертають, що давно минули. Це воскресають горді твої полки, лицарі сплячі проснулись в могилах на бій останній, на бій великий.

Нехай із уст твоїх німих мовчання печать упаде, бо ждуть сини твої, народе, твого слова, грому. Сини ждуть слова від батьків, ждуть...»

Ждали воскресіння українського слова й на Східній Україні. І новою хвилею, що піднесла проблему долі Слова як долі народу на гребінь загальносупільного життя, стала революція 1905 року в російській імперії. Не тільки інтелігенція, весь народ повстав тоді проти жорстоких утисків української культури. Не обмежився академічним спогляданням і М. Грушевський. В журналі «Україна» (Київ) вийшла друком його стаття «Ганебній пам'яті», в якій говорилося: «...гнівом народним зметено і указ, санкціонований „царем-освободителем“ на літньому спочинку в Емсі 18 (30) травня 1876 року... „малороссийское наречие“, чи „жаргон“, чи „арго“, — як його величали державні мужі „благополучно царствовавших“, — „временными правилами“ 1905 року був цілком зрівняний з „государственным языком“ в нововизначеній цензурній практиці. Се був один з триумфів українського визволення» (цит. за: *Лаврінен-*

ко Ю. Розстріляне відродження: Антологія. Париж, 1959. С. 920), внаслідок якого в Україні почали видаватися українськомовні журнали й газети. Крок царизму, зазначав М. Грушевський, вимушений: за послаблення національного гніту в мовній політиці висловилися Петербурзька Академія наук, Київський і Харківський університети, навіть «сам верховний сторож України — київський генерал-губернатор». Однак не треба впадати в ейфорію, бо «й тут старорежимний уряд не зважився на який-небудь „благородний жест“, який міг би свідчити про свідому, принципову відмову від вікової політики національного гніту і насильства». Це може бути тактичний хід,— пророчо застерігав збагачений історичним досвідом вчений; «затоплений дзвін 1876 року видимо досі дзвонив, і його гук, у хвилях революційного затишку, бентежив слух патріотів панрусизму». І ті й досі не вважають можливим, «тим менше — бажаним, щоб українська культура, слово, творчість стали рівнорядними з великоруськими, або, краще сказати, зайняли таке місце в житті України і сповняли для неї такі ж функції, які для Великої Росії сповняє культура великоруська...» (там же, с. 925).

Вчений робив дуже важливе уточнення, що впливало на його переконання: усі народи, мови, культури мають бути рівноправними; «мабуть, не зайве буде ще раз підчеркнути, що всякі такі потяги в бік старої великоруської великодержавності стихійно мусять викликати обострення українського націоналізму, яке утруднить всякий раз соціалістичне будівництво України» (там же, с. 927). А нам цього не потрібно. Тому маємо боротися з обома крайнощами, тим більше, що «така боротьба на два фронти була уділом всіх, хто стояв за широкий, здоровий, нормальний розвиток українського народу — і зостається заповітом нам від великих апостолів нової України: Шевченка, Драгоманова, Франка — їх же пам'ять нині совершаєм» (там же, с. 930).

Вірність великим традиціям спонукала М. Грушевського вдатися до ще однієї, здавалося б, зовсім несподіваної для академічного вченого форми утвердження Слова народного — літературно-художньої творчості.

Це — ще одне посутнє свідчення не тільки тривкого інтересу М. Грушевського до сфери художньої творчості, а й розуміння ролі словесності в бутті нації (а тим самим і в його особистій науковій та громадській діяльності), а також зумовленої як наполегливими студіями, так і природним обдарованням компетентності в цих питаннях. До аналізу тисячолітньої історії української літератури при-

ступав не лише вчений-аналітик, а й письменник, твори якого, нагадаємо, високо цінувалися навіть такими майстрами, як І. Нечуй-Левицький, і не лише за волелюбно-гуманістичний зміст, а й за художні якості.

Закономірно, що інтерес М. Грушевського до історії словесності був наскільки глибоким, настільки й широким, поєднаним з інтересом до інших сфер духовно-творчого життя нації: 1905 року він пише праці «Безглузда національна політика Росії», «В справі руських шкіл і руського театру», «Петербурзька Академія наук у справі знесення заборони українського слова»; 1906 року — «Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии», «Дорогою віків», «Єдинство или распадение», «Национальный вопрос и автономия», «Украинство в России, его запросы и нужды»; 1907 року — «Богданові роковини», «Освобождение России и национальный вопрос», «Про українську мову й українську справу»; 1908 року — «Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI в.», «На українські теми. Українство і всеслов'янство», «Пам'ятник Шевченку», «Юбилей Льва Толстого»; 1909 року — «Володимир Винниченко», «Дума про Ганжу Андібера, гетьмана запорозького», «Найдавніша культура українсько-руських племен», «Наша Школа», «Українське письменство»; 1910 року — «Осип Бодяньський», «За рідну школу», «За український університет», «Микола Костомаров», «Пантелеймон Куліш», «Про наш край і народ», «Ювілей Миколи Гоголя»; 1911 року — «З нашого культурного життя», «Ілюстрована історія України»; 1912 року — «В столітні роковини Герцена», «Про українську мову і українську школу», «Шевченко і українська минувщина»; 1913 року — «На новом пути», «На українські теми. Батьки і діти», «Пам'яті Лесі Українки», «Пам'яті Миколи Лисенка...»

Вражаюча широта інтересів! Не менш важливо, що та широта органічно поєднувалася з глибиною знань різно-рідних галузей суспільного розвитку, освіти, науки, міжнародних зв'язків і проблем, з високим естетичним смаком, гуманізмом, демократизмом та волелюбністю ідеалів.

Як синтез багатоаспектних дослідів 1914 року й почалася робота над глибоко науковою історико-літературознавчою працею «Історія української літератури». Навіть наведені назви досліджень, виступів свідчать, що до цієї фундаментальної праці М. Грушевський був належним чином — професійно, духовно, морально, самими обставинами розвитку дійсності — підготовлений. А головне, він виношував план історії української літератури, коли писав